

РЕЧЕННЄВІ ЗАЛЕЖНОСТІ І ВЗАЄМОЗАЛЕЖНОСТІ
РЕЦЕНЗІЯ НА МОНОГРАФІЮ ТЕТЯНИ ЄВГЕНІВНИ МАСИЦЬКОЇ
“ТИПОЛОГІЯ СЕМАНТИКО-СИНТАКСИЧНИХ РЕЧЕННЄВИХ
ЗАЛЕЖНОСТЕЙ” (ЛУЦЬК, 2016. – 416 с.)

Христіанінова Р. О., д. філол. н., професор

Запорізький національний університет
вул. Жуковського, 66, м. Запоріжжя, Україна

khrystianinova@gmail.com

На сучасному етапі розвитку граматичної науки активно запитуваними постають дослідження, спрямовані на вивчення закономірностей побудови речення як форми вияву думки. Проблеми семантичного поєднання структуровальних компонентів простих і складних речень перебувають у полі зору як зарубіжних, так і українських дослідників. Із огляду на це актуальність монографії Т. Масицької не викликає сумнівів, оскільки вона якраз і репрезентує результати аналізу реченневих залежностей із послідовним установленням їхньої взаємодії та взаємоперетину, первинності та похідності. Тетяна Євгенівна вперше в українському мовознавстві представила типологію семантико-синтаксичних залежностей у реченневих структурах під новим кутом зору – з опертям на концепцію функційно-категорійної граматики, яку обґрунтував І. Вихованець та успішно розвивають його учні й послідовники.

Звернемо увагу на широке охоплення матеріалу: до наукового аналізу залучено семантично елементарні прості речення, прості ускладнені речення, складнопідрядні та складносурядні речення, що вможливило системність дослідження семантико-синтаксичних залежностей у різних реченневих структурах.

Цілком умотивованою постає структура роботи. Йдучи від форми до значення, авторка послідовно розглядає субстанційні семантико-синтаксичні залежності в семантично елементарних простих реченнях, вихідні предикатні і прислівні семантико-синтаксичні залежності в складнопідрядних реченнях, похідні предикатні семантико-синтаксичні залежності в простих ускладнених реченнях, семантико-синтаксичні взаємозалежності в складносурядних реченнях та присвячує їм окремі розділи.

Неспростовна новизна розглядає монографічної праці, чільними аспектами якої є здійснене вперше в українському мовознавстві розмежування формально-синтаксичних і семантико-синтаксичних залежностей, вихідних та похідних семантико-синтаксичних залежностей, виокремлення семантико-синтаксичних взаємозалежностей у складносурядних реченнях, типологія субстанційних та вихідних і похідних предикатних семантико-синтаксичних залежностей.

Надійним підґрунтям дослідження постає перший розділ монографії “Теоретико-методологічні засади дослідження семантико-синтаксичних залежностей у сучасному мовознавстві”, у якому Т. Масицька демонструє глибоку обізнаність із теоретичними напрацюваннями українських та зарубіжних учених у царині теорії синтаксичних залежностей, семантико-синтаксичної та формально-граматичної структур речення. Розв’язуючи конкретні завдання стосовно семантико-синтаксичних реченневих залежностей,

Тетяна Євгенівна водночас поглиблює й виструнчує теорію синтаксичних залежностей загалом. Зокрема, вона чітко розмежовує поняття “сполучуваність”, “дистрибуція”, “інтенція”, “валентність” (Підрозділ 1.1. Основні аспекти вивчення семантико-синтаксичних залежностей); зважаючи на багатовимірність речення, доходить висновку про необхідність диференціації синтаксичних залежностей на формально-синтаксичні, семантико-синтаксичні та темо-ремні (Підрозділ 1.2. Речення як багатоаспектна синтаксична одиниця). Вирізняємо також як важливе досягнення авторки виокремлені нею різновиди семантико-синтаксичних залежностей – субстанційні в простих семантично елементарних реченнях, вихідні предикатні в складнопідрядних реченнях, похідні предикатні в семантично неелементарних простих реченнях та взаємозалежності у складносурядних реченнях. Отже, констатуємо, що внесок Тетяни Євгенівни в розроблення теорії синтаксичних залежностей є вагомим і безперечним.

Водночас маємо й певні завваги до цього розділу, які аж ніяк не спрямовані на заперечення поглядів дослідниці, а швидше мають характер побажання. Рецензована праця присвячена вивченню семантико-синтаксичних реченневих залежностей, тому, на нашу думку, розлогий аналіз формально-синтаксичних залежностей у структурі простих і складних речень (с. 45–53, с. 65–78) є надмірним.

Відзначимо логічність структурування другого розділу монографії – “Класи предикатів і система субстанційних семантико-синтаксичних залежностей в елементарних простих реченнях”. Оскільки субстанційні компоненти в названих реченнях та їхні семантико-синтаксичні функції визначені предикатом, то цілком виправданим є глибокий аналіз предикатів, що формують ці речення (Підрозділ 2.1. Предикат як визначальна синтаксема в семантико-синтаксичній структурі речення). Вивчивши розглядані в науковій літературі класи предикатів, дослідниця уточнює й систематизує їх. Вона пропонує насамперед розрізняти предикати дії, процесу і стану, а з-поміж останніх виокремлювати предикати всеохопного стану, якісного стану, кількісного стану та стану-відношення (с. 110 – 126). Кожен із названих класів детально проаналізовано з боку семантики предикатних лексем та їхнього валентного потенціалу, визначено типи реченневих структур, формованих ними. Загалом матеріал підрозділу не викликає заперечень. Проте, на нашу думку, опис предикатів всеохопного стану постає дещо розмитим. Зокрема, цілком слушно авторка роботи наголошує, що предикати всеохопного стану формують реченнєву конструкцію з лексично не вираженим суб’єктом (с. 110), репрезентують незалежну ознаку, не співвіднесену з дієчем (с. 113), яка стосується всього довкілля, а не конкретних предметів у ньому (с. 115), та поділяє їх на три семантичні групи – ті, що визначені порами року (*весніти, завесніти, осеніти* тощо), ті, що пов’язані з часовими проміжками доби (*вечоріти, дніти, засвітити, завечоріти* та ін.), та предикати на позначення стану природи (*випогодити, випогодитися, віхолити, дощити* й под.) (с. 111). Водночас на с. 115 йдеться про два різновиди реченневих конструкцій із предикатом всеохопного стану: 1) речення з нульовим суб’єктом, що позначають природні явища: *А тим часом весніє, весніє...* (О. Гончар); *За вікнами ледь сіріло* (В. Слапчук) і 2) речення з варіантним суб’єктом, що позначає природні явища чи ті, що властиві особі: *У другій половині квітня теплішає і в Забайкаллі...* (Б. Антоненко-Давидович); і *...йому наче теплішає в холодній темряві* (О. Гончар); *От проясніло в небі і полі* (Василь Барка) і *...ясніє Володимир* (“Україна молода”, 2010); *...а мій зір тільки яснішає* (В. Слапчук), а на с. 152 (Підрозділ 2.2.3.1. Семантико-синтаксична залежність суб’єкта всеохопного стану) авторка проголошує: “...в сучасній українській мові функціонують конструкції, у яких семантико-синтаксична залежність всеохопного стану представлена чітко сформованим суб’єктом, напр.: *Ясніє небо...* (О. Гончар); *...а море штормить* (Ю. Мушкетик)”. Тому, варто було б чіткіше й логічно послідовніше виписати ознаки предикатів всеохопного стану. Можна погодитися з тезою, що в генетично первинних конструкціях семантико-синтаксична залежність суб’єкта всеохопного стану мала лексичне вираження, проте важко припустити, що в реченнях сучасної української мови на взірць *...хай хурделить воно...* (І. Драч), *...а воно як завіяло...* (О. Гончар), *Воно давно дощить*

лексема *воно* виконує формально-синтаксичну роль підмета та позначає суб'єкта всеохопного стану (с. 112). На нашу думку, в реченнях такого зразка займенникове слово *воно* зазнало транспозиції у сферу часток.

Матеріал підрозділу 2.2 “Різновиди субстанційних семантико-синтаксичних залежностей” перегукується з попереднім підрозділом, що закономірно. Тетяна Євгенівна розглядає в ньому семантико-синтаксичні залежності суб'єкта дії, процесу, всеохопного, якісного, кількісного стану та стану-відношення, а також об'єктну, адресатну, інструментальну, локативну семантико-синтаксичні залежності. Загалом цей підрозділ цікавий, змістовний, але видається зайвим дублювання семантичної класифікації предикатів у підрозділі 2.2, оскільки її подано в попередньому підрозділі. Наприклад, на с. 102 – 105 (Підрозділ 2.1.2. Предикат процесу) та с. 111 (Підрозділ 2.1.3.1. Предикат всеохопного стану) виокремлено семантичні групи зазначених предикатів. Ці самі семантичні групи перераховано і на с. 143 – 145 (Підрозділ 2.2.2. Семантико-синтаксична залежність суб'єкта процесу) та с. 150 (Підрозділ 2.2.3.1. Семантико-синтаксична залежність суб'єкта всеохопного стану). Отже, у підрозділі 2.2 можна було лише покликатися на класифікації, подані в підрозділі 2.1.

У третьому розділі монографії проаналізовано семантико-синтаксичні залежності в складнопідрядних реченнях. Дослідниця концентрує свою увагу на вихідних предикатних семантико-синтаксичних залежностях у складнопідрядних реченнях із детермінантними підрядними частинами, із-поміж яких виокремлено такі: темпоральну, причинову, мети, умови, допустову, порівняльну, наслідкову, відповідності / невідповідності. На жаль, авторка монографії оминула увагою прислівні семантико-синтаксичні залежності в складнопідрядних реченнях із прислівними та займенниково-співвідносними підрядними частинами.

Назагал диференціація семантико-синтаксичних залежностей збігається із диференціацією складнопідрядних речень, що є цілком правомірним. Аналіз кожного типу розгляданих залежностей авторка проводить виважено, обґрунтовуючи свої міркування та зазвичай вдало підкріплюючи їх прикладами. Однак можна посперечатися з твердженням про те, що в складнопідрядних реченнях із темпоральною семантико-синтаксичною залежністю **Після того як до мого рідного міста вступили чужі війська, кожен, хто до них належить, мій ворог** (П. Загребельний); **Після того як було забрано сміття, відчинилась кормушка й перед нею став роздатчик хліба з величезним кошиком** (Іван Багряний); **Відтоді як із Києва ізійшла Ольгова рать, у граді настала якась легка, прозора тиша** (Р. Іванчук) підрядна частина вказує на швидку зміну послідовних дій або станів (с. 211 – 212). Складнопідрядні речення зі сполучником *після того як* справді передають послідовні події чи стани, але вказівки щодо їхньої швидкої зміни вони не містять, а підрядні частини конструкцій зі сполучником *відтоді як* указують на початкову часову межу тривання дії головної частини. Натомість швидку зміну подій репрезентують речення зі сполучниками *ледве, лиш, лишень, тільки, щойно* та похідними від них, пор.: **Тільки-но в готелі зав'язався бій, капітан Чумаченко кинув итурмові групи в атаку** (О. Гончар), які, до речі, авторка монографії не розглядає. Так само не виражає порівняльної семантико-синтаксичної залежності між підрядною і головною частиною *буцім* у реченні **Дивлюся: так буцім сова Летить лугами, берегами та нетрями, Та глибокими ярами, Та широкими степами, Та байраками** (Т. Шевченко) (с. 232). Певні застереження викликає твердження про те, що сполучник *бо* здатен формувати власне-причинову залежність у препозиції, підкріплене прикладом **Бо матеріали для цього неодмінно мають бути натуральні, музичний інструмент пластмаси не любить, усе штучне глушить, убиває в ньому звук** (О. Гончар) (с. 217). Сполучник *бо* може приєднувати лише постпозиційні та зрідка інтерпозиційні підрядні частини, препозиційних частин він ніколи не приєднує. А наведений Тетяною Євгенівною приклад являє собою парцелят.

Висловимо свої роздуми і з приводу інтерпретації в монографії семантико-синтаксичної залежності відповідності / невідповідності у складнопідрядних реченнях (Підрозділ 3.1.8). Авторка ретельно проаналізувала реалізацію семантико-синтаксичної залежності відповідності, але, на жаль, оминула увагою залежність невідповідності в цих реченнях. А

вона є, хоч спеціалізовані сполучники для її реалізації відсутні. Семантико-синтаксичну залежність невідповідності репрезентують складнопідрядні речення з асемантичним сполучником *що*, транспонованим зі сфери цільових відношень сполучником *щоб* і транспонованим зі сфери причинових відношень сполучником *бо*, у яких простежуємо невідповідність змістів головного й підрядного компонентів, наприклад: *Чи я ж своїх суміжників турбую, що напосілись гамузом?* (Л. Костенко); *Ми не дикі коні, щоб усе топтати...* (О. Гончар); *Сподіваюся, ми станемо справжніми друзями, бо байдужі один до одного...* (П. Загребельний). Водночас зауважимо, що в наступному розділі серед похідних предикатних семантико-синтаксичних залежностей у простих ускладнених реченнях, що трансформаційно пов'язані зі складнопідрядними реченнями та переважно зберігають відповідний різновид семантико-синтаксичної залежності, Тетяна Євгенівна цю залежність розглядає, указуючи, що “морфолого-синтаксичним варіантам зі значенням залежності невідповідності протиставлена прийменниково-відмінкова форма у розріз з + *ор. в.*, що представляє залежність із семантикою невідповідності” (с. 279).

Привертає увагу глибоке витлумачення похідних предикатних семантико-синтаксичних залежностей у простих ускладнених реченнях, запропоноване в четвертому розділі монографії. Услід за І. Вихованцем, К. Городенською, Н. Гуйванюк, О. Кульбабською та ін., авторка переконливо умотивовує похідність простих ускладнених речень від складних, унаслідок чого в структурі простих ускладнених речень вирізняють основне (немодифіковане) елементарне просте речення та вторинний член речення (або вторинні члени речення), витворений (витворені) з вихідного елементарного простого речення (або вихідних елементарних простих речень) (с. 242). Ці думки підтверджено аналізом широкої палітри похідних залежностей у розглянутих реченнях із погляду їхнього витворення, значення та засобів репрезентації.

Окремо хочемо відзначити підрозділи 2.2.8. “Семантичне ускладнення субстанційних семантико-синтаксичних залежностей” (с. 198–203), 3.2. “Функційно-семантичне ускладнення вихідних семантико-синтаксичних залежностей” (с. 238–240) та 4.2. “Семантичне ускладнення похідних семантико-синтаксичних залежностей” (с. 280–288), у яких Тетяна Євгенівна найскрупульозніше обстежила причини, різновиди ускладнення семантико-синтаксичних залежностей та типи конструкцій, у яких реалізовані ускладнені семантико-синтаксичні залежності. Ці підрозділи варті високої похвали.

Перспективним і таким, що заслуговує безперечного схвалення, вважаємо аналіз семантико-синтаксичних взаємозалежностей у складносурядних реченнях (Розділ 5). Питання семантичних взаємозалежностей у складносурядних реченнях дотепер розглядали здебільшого побіжно, у зв'язку з вивченням інших проблем. Тому беззастережно стверджуємо, що Т. Масицька вперше в українській лінгвістичній науці подає аналіз семантико-синтаксичних взаємозалежностей у складносурядних реченнях, відкриваючи цим бачення названих синтаксичних одиниць під іншим кутом зору. Розділ справді новаторський і, як усе нове, спонукає до роздумів, іноді й критичних. Зокрема, авторка до аналізу залучає тільки складносурядні речення з асемантичними (єднальними) сполучниками, виокремлюючи темпорально-темпоральну, причиново-наслідкову та умовно-наслідкову взаємозалежності. Натомість речення з розділовими, зіставними, протиставними, градаційними та приєднувальними сполучниками чомусь не розглядано.

І, нарешті, декілька слів про висновки. Вони логічно витікають зі змісту монографії, відображають основні результати дослідження.

Отже, резюмуємо. Монографія Т. Масицької – оригінальна, ґрунтовна наукова праця, у якій по-новаторськи висвітлено проблему реченневих залежностей. Висловлені зауваження стосуються окремих моментів роботи і жодним чином не поменшують її теоретичної й практичної вартості. Рецензоване дослідження є безсумнівним внеском в українську лінгвістичну науку, зокрема в таку її галузь, як граматики залежностей. Монографія прислужиться маститим і молодим науковцям, а також усім, хто цікавиться розвитком української лінгвістичної науки.